

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻ ԿԵՐՊԱՐԸ «ՔՅՈՌՈՂԻ» ԷՊՈՍՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

ՌԱՄԱՂՅԱՆ Ս.Մ.

«Քյոռողի» էպոսը, լինելով ուշ ժամանակաշրջանի (XVII դ.) ստեղծագործություն, թյուրքական մյուս էպոսների ու հերոսական ասքերի համեմատ՝ իր տարածվածության առումով նախադեպ չունի: Այս վիպական-բանահյուսական յուրօրինակ հուշարձանը համընդհանուր ընդունելության է արժանացել ամենատարբեր ազգերի շրջանում՝ Տյան-Շանից մինչև Բալկաններ, Կասպից ծովից մինչև Սիբիր: Հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով (Վ.Մ. Ժիրմունսկի, Բ.Ա. Կարրիև, Ն.Փ. Բորաթապև)՝ «Քյոռողի» էպոսի ձևավորումը XVII-XIX դդ. վերջերը ենթարկվել է գեղարվեստական բազմաբնույթ մշակումների և փոփոխությունների:

Էպոսի արևմտյան խմբում ընդգրկված տարբերակները (թուրքական, ադրբեջանական, հայկական, քրդական, վրացական, դաղստանյան ևն) հիմնականում հանգում են ատրպատականյան (կամ այսպես կոչված «վաղադրբեջանական») «Քյոռողու» էպոսին, ինչպես կարծում է հետազոտողների մեծամասնությունը¹: Դրանք, հիմնավորապես պահպանելով

¹ Նկատի է առնվում 1830-ական թթ. Իրանի Ատրպատական (Ադրբեջան) երկրամասում ռուսաստանցի (լեհ) արևելագետ Ալեքսանդր Խոնդկոյի (1804-1891) գրառած և 1842 թ. անգլերեն Լոնդոնում տպագրված ամբողջական տարբերակը (**Chodzko A.** Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Stories of the Caspian Sea), որը, 14 տարի անց թարգմանվելով ռուսերեն, հրատարակվել է Թիֆլիսում (Кёр-оглу, восточный поэт-наездник, Тифлис, 1856): Բնականաբար, տվյալ ժամանակահատվածում էպոսն ադրբեջանական (հայերեն՝ ատրպատականյան) էր համարվում գրառման տեղավայրի հաշվառմամբ, սակայն 1918 թ. հետո, Հարավային Կովկասում «Ադրբեջան» անվամբ կազմավորման ի հայտ գալով, դրան ուղղակիորեն վերագրվել է էթնիկ պատկանելություն: ԽՍՀՄ-ի օրոք հարցն առավելապես կրել է համաթուրանական գունավորում՝ ելնելով «Հարավային Ադրբեջանի» կեղծ դրույթից, ընդամին, հենց այդ ժամանակահատվածից էլ շրջանառության մեջ է դրվել «հարավադրբեջանական» բացարձակ հակագիտական որակումը: Էպոսի խոշորա-

պատմական իրադարձությունների իրական արձագանքները և շերտերը, սկզբնավորվելով անմիջական պատմական հենքից՝ ճշմարտացիորեն են վերարտադրել Փոքր Ասիայում և Հարավային Կովկասում XVI-XVII դդ. տեղի ունեցած անցքերը, այն է՝ ջալալիների (ջելալիների) ապստամբությունները: Արևելյան տարբերակներում (թուրքմենական, ուզբեկական, տաջիկական, դազախական, կարակալպական, Բուխարայի արաբների, տոբոլ-թաթարական, ույղուրական ևն) արևմտյան խմբին բնորոշ պատմավավերական ատաղձը գրեթե անհետանում է՝ տեղը զիջելով նախախլամական տարրերով հավելված գրույցների շարքին և իրանական առասպելաբանությանը:

Արևմտյան բոլոր տարբերակներում Քյոռոլլի-Ռուշանը հանպատրաստից բանաստեղծ-աշուղ է, որը իր նման վրիժառուների գլուխն անցած, վրեժ է լուծում հորը հանիրավի կուրացրած բռնակալներից (այստեղից էլ «Քյոռոլլի» մականունը), վարում «ազնվաբարո ավազակին» բնորոշ կյանք՝ պատսպարվելով լեռնային Չամիբել ամրոցում: Ինչպես և նման կերպարներին բնորոշ դեպքերում Քյոռոլլու գործունեության հիմնական տարրերից է իր վերահսկած տարածքներում յուրօրինակ կարգի սահմանումը՝ իշխանությունների և նրանց հետ կապված շրջանակներից իրականացվող հարկահանությամբ, վաճառականների ու նրանց քարավանների կողոպուտով: Ընդհանրապես, չնչին բացառությամբ, էպոսի գրեթե բոլոր տարբերակների համար ընդհանուր և բնորոշ են դրվագները, որոնցում Քյոռոլլին կողոպտում է վաճառականների քարավանները կամ դրամ, ապրանք և անասուններ վերցնում որպես տուրք: Դրանք ցայտուն են արտացոլվում արևմտյան խմբի տարբերակներում, որոնցում հերոսի ավազակային գործունեության գլխավոր ուղղությունը հենց քարավան թալանելն ու տուրք առնելն է: Քարավանների կողոպուտը կանխելու համար են Չամիբելի վրա արշավում Թոխատի, Երզնկայի և Կարսի կառավարիչները:

գույն հետազոտողներից Խ. Կորոզլին, ծագումով լինելով Իրանից, վերջին շրջանի իր ուսումնասիրություններում Խոնդկոյի գրառած տարբերակի վերաբերմամբ նախապատվություն է տվել «վաղադրբեջանական» որակմանը: Սույն ուսումնասիրության մեջ նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում գրառված պատումներից տարբերելու և քաղաքական նկատառումներով առաջացած տեղանվանական շփոթից խուսափելու նպատակով օգտագործել ենք հայերեն առավել ավանդական «ատրպատականյան» եզրը:

Վիպական Քյոռոշլու և նրա զինակիցների պատմական նախատիպերի, ինչպես նաև նրանց գործունեության տարածքի հարցը որոշելու տեսանկյունից առավել արժանահավատ և վավերական պատմական աղբյուրներ են Օսմանյան կայսրության պետական արխիվներում պահվող և XVI դ. վերջով թվագրվող փաստաթղթերը (Mühimme Defterleri), որոնք հիմնականում հրամանագրեր են և նահանգային իշխանությունների զեկույցներ: Մասնավորապես, 1579-81 թթ., 1588 թ. և 1593-95 թթ. Բոլիի, Գերեդեյի, Իչելի, Կարամանի, Անատոլիայի այլ շրջանների բարձրաստիճան պաշտոնյաներին հասցեագրված հրամանագրերում նկարագրվում են Քյոռոշլու և նրա գործակիցների ավազակային գործողությունները, նշվում դրանց վերացման անհրաժեշտությունը: Շեշտվում է, որ Քյոռոշլի անվամբ ավազակը քարավաններ է կողոպտել²:

Ջալալիների ապստամբությունների ժամանակահատվածում գործած պատմական Քյոռոշլու մասին համահունչ է XVIII դ. հայ մատենագիր

² Վերջին շրջանում Թուրքիայի գիտական շրջանակներում առկա է միտում էպոսի խմբերը բաժանել հետևյալ կերպ. արևմտյան, որն ընդգրկում է Անատոլիայում, Բալկաններում, Ղրիմում և Կովկասում տարածված պատումները, և արևելյան «կամ Թուրքեստանի»՝ թուրքմենական, ուզբեկական, ույղուրական, ղազախական, կարակալպական և տաջիկական պատումներով (**Özkan İ.** “Köroğlu” Destanı’nda Kahraman ve Atinin Doğuşu ile İlgili Motiflerin Tahlili, Türk Dili Dergisi, S. 549, s. 223-233, Ankara, 1997, s. 224; **Saluk R.G.** Köroğlu Destan’ın Uygur Versiyonu (Metin-Aktarma-İnceleme), Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı Prof. Dr. İ. Özkan, Ankara, 2008, s. 3): Նման միտումը որևէ քննադատության չի դիմանում, որովհետև արևմտյան խմբի դեպքում կիրառվում է զուտ աշխարհագրական մոտեցում, և անտեսվում է ընդունված ազգային տարբերակների առկայությունը, իսկ մյուս դեպքում՝ մոտեցումն արդեն կրում է ազգային բնույթ: Հայկական պատումների պարագային, օրինակ, աշխարհագրական մոտեցումը բացարձակ չի գործում, որովհետև միակ հրատարակված պատումը Ուրմիայի բարբառով Արևելյան Հայաստանում գրառվածն է (Քյոռ-Օղլի, ժողովրդական վիպասանություն, հավաքեց և գրի առավ Գ. Թարվերդյան, Երևան, 1941), իսկ անտիպները հիմնականում գրառվել են Արևմտյան Հայաստանի տարածքում՝ Վան, Մոկս, Բաշղալա ևն: Բացի այդ, նման մոտեցման պարագային պետք է նշվեին նաև Իրանի Ատրպատականը և Սիբիրը, ընդհանրապես, Ռուսաստանի Դաշնության տարածքը (ՌԴ տարբեր տարածաշրջաններում բնակվող թաթարներից, թուրքմեններից և կարաիմներից ժամանակին գրառված պատումների հաշվառմամբ): Իսկ Թուրքեստանի հիշատակումն արդեն ինքնին հակազիտական է, քանի որ առկա է հստակ համաթուրանական գունավորումը, և, բացի այդ, Տաջիկստանը որևէ կերպ չի կարող ներառնվել դրա մեջ:

Եղիա Մուշեղյանի³ 1721 թ. Թավրիզում գրած «Գիրք խաղից երաժշտականաց» տաղարանում պահպանված վկայությունը. «Այր{ս} այս բնակեր ի լերինս եւ ի անտառս երկրին օսմանցոց, բազում հեծելագօրօք պահէր անցս ճանապարհաց, երբեմն կողոպտէր զվաճառականս եւ երբեմն սիրով առնոյր դրամս»⁴:

XVII դ. ֆրանսիացի ճանապարհորդ և վաճառական Ժան-Բատիստ Տավերնիեի վկայությամբ՝ քարավանային առևտրական ուղիները տվյալ ժամանակահատվածում մշտապես վտանգավոր էին. «Ամբողջ Թուրքիան լի է ավազակներով, որոնք միասին թաքնվում են խմբերով ու ճանապարհներին դարանակալում վաճառականներին, և եթե նրանք լավ ապահովված չեն, ապա անպայման կկողոպտեն նրանց, շատ դեպքերում՝ կսպանեն... Այս վտանգներից և անհանգստություններից խուսափելու համար դուք ստիպված եք սպասել քարավանների, որոնք մեկնում են Պարսկաստան կամ Հնդկաստան»⁵:

Հատկանշական է, որ արևմտյան խմբի տարբերակներում վաճառականի կերպարն ակնհայտորեն կապակցվում է հայությանը: Ընդհանրապես, հայ վաճառականի հետ կապված դրվագը բնորոշ է տվյալ խմբին: Բոլոր դեպքերում էլ նկարագրվում է նրա՝ հարուստ քարավանների տեր լինելը, Քյոռոլլու հետ համարձակ, հանդուգն պահվածքը, երբ նա չի ցանկանում վճարել պահանջված տուրքը:

Եթե նկատի առնենք XVI-XVII դդ. տարածաշրջանում հայ խոջա-առևտրականների խաղացած բացառիկ ակնառու դերը, որի մասին վկայում են հայ և օտար բազմաթիվ աղբյուրներ, ապա բնավ պատահական չէ

³ Եղիա Մուշեղյանը (Եղիա Աստվածատրյան, նաև՝ Եղիա Կարնեցի, 1689-1750/51) թողել է բավական հարուստ գրական ժառանգություն, որը ձեռագիր մի քանի հատոր է կազմում: 1724 թ. Ռուսաստան և Արևմտյան Եվրոպա ճանապարհորդելիս պարսից օգտին լրտեսություն իրականացնելու կեղծ ամբաստանությամբ Եղիան ձերբակալվում է ռուսական իշխանությունների կողմից և տարվում Մոսկվա: Հենց այս ձերբակալության ժամանակ նրանից առգրավվում են բազմաթիվ ձեռագրեր, այդ թվում և մեզ հետաքրքրող տաղարանը, որտեղ ժողովված են հայատառ թուրքերենով գրված Քյոռոլլուն վերագրվող 13 խաղեր: Տաղարանը հայտնաբերվել է 1937թ. և վերծանելուց հետո 1954թ. հրատարակվել (**Աբրահամյան Ա., Գաբրիելյան Դ.**, Քյոռ-օլլու նորահայտ երգերը, (Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ), 1954, N 9, էջ 71-93):

⁴ Քյոռ-Օլլի, ժող. վիպ., էջ 12, հմմտ. **Աբրահամյան, Գաբրիելյան**, էջ 74:

⁵ The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turky into Persia and the East-Indies, Finished in the Year 1670. Giving an Account of the State of Those Countries. Translated by John Phillips, London, 1678, p. 1-2.

հայ վաճառականի կերպարի առկայությունն էպոսում: Հիշատակելի է, որ XVI-XVII դդ. հայ խոջա-առևտրականների նշանավոր կենտրոններն էին Հայաստանի և Իրանի հյուսիսային շրջանների հայաբնակ քաղաքները: XVII դ. սկզբին շահ Աբաս Ա-ի հրամանով Սպահանի մոտ Հայաստանից բռնագաղթված հայերը հիմնում են Նոր Ջուղա ավանը, որն առհասարակ հայ խոջայության խոշորագույն կենտրոնն է դառնում: Հենց նորջուղայեցի վաճառականներն են հանդես գալիս Իրանի և Արևմտյան Եվրոպայի առևտրի միջնորդներ, հատկապես, նրանց միջոցով էր իրականացվում պարսկական հում մետաքսի արտահանումը: Անդրադառնալով խնդրո առարկա ժամանակաշրջանին՝ Լեոն գրում է. «...հայն իր ձեռքում պահում էր Արևելքի և մասնավորապես ամբողջ Պարսկաստանի առևտուրը: Այդ մի չափազանց կարևոր տնտեսական ուժ էր: Պարսկաստանի ապրանքների պահանջը չափազանց մեծ էր Եվրոպայում, և վաճառողներն ահագին շահ էին ստանում: Ամեն տեղ հոչակված էր մանավանդ պարսկական մետաքսը»⁶:

Այսպես կոչված, «լևանտյան առևտրի» ուղիները XVI-XVII դդ. տակավին կարևորվում էին, և հայ վաճառականությունը դրանում դեր ուներ: Բուն Արևմտյան Հայաստանի մի շարք քաղաքներ Սև ծովի վրայով առևտրի տարանցիկ կենտրոններ էին, ինչպես Թոխատը (Եվդոկիա) և Էրզրումը (Կարին): Տարանցիկ ուղիները հիմնականում հետևյալներն էին՝ Կ. Պոլիս-Թոխատ-Էրզրում-Թավրիզ, Ջմյուռնիա-Թոխատ-Էրզրում-Թավրիզ և Տրապիզոն-Էրզրում-Թավրիզ, որոնք որոշակիորեն խափանվել էին XVI դ. վերջին օսմանա-իրանական պատերազմների և այնուհետ ծագած ջալալիական ապստամբությունների հետևանքով, սակայն չէին կորցրել իրենց նշանակությունը և տակավին բանուկ էին⁷: Բնականաբար, ոչ միայն բուն հայկական տարածքներում, այլև դրանցից դուրս հայտնի վաճառաշահ կենտրոններում իրականացվող առևտրի զգալի մասը տնօրինում էր հենց հայ վաճառականությունը: Մի հանգամանք, որ չէր վրիպում նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր ծայրամասերում ճանապարհորդող եվրոպացի դիվանագետների և գիտնականների աչքից ևս: Հատկանշական է, XVII դ. կայսրության ներքին կյանքին լավատեղյակ պատմաբան, շվե-

⁶ Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, Ե., 1969, էջ 327:

⁷ Զուլայան Ս., Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Ե., 1966, էջ 87-88:

դական դիվանագիտական առաքելության աշխատակից հայազգի Իգնատիուս Մուրադջա դ'Օսոնի⁸ դիպուկ բնորոշումը. «Հայերը մայրցամաքային նահանգներում շատ հաճախ իրենց նվիրում են վաճառականությանը: Այդ նրանք են, և ոչ մահմեդականները, որ կազմում են այդ հարուստ քարավանները, որոնք յուրաքանչյուր տարի գնում են Ասիայի տարբեր շրջաններ՝ այնտեղ տարածելու աշխարհի չորս մասերի արտադրությունը»⁹:

Ոչ միայն բուն հայկական տարածքներում, այլև ողջ տարածաշրջանում հայ վաճառականները հայկական աղբյուրների կողմից հիշատակվում են որպես «դօլաթաուրք» («տոլվաթվորք»՝ «ունևոր» իմաստով) կամ ուղղակի «պագիրկան» («պագարկան», միջին և նոր պարսկերեն բառացի՝ «վաճառական»): XVI-XVII դդ. Օսմանյան կայսրությունում իշխանական շրջանակների հետ համագործակցող և հովանավորվող վաճառականներն առավել հայտնի էին որպես «չելեբիներ» (հատկապես Կ.Պոլսում և Ջմյուռնիայում), իսկ արտաքին առևտրով զբաղվողները՝ «խոջաներ»: Ավելի ուշ հայ վաճառականները հիշատակվում են նաև որպես «թաջիր» (արաբերեն՝ «վաճառական»), ապա նաև «խալֆա» և «ամիրա» պատվանուններով: Հայտնի և խոշոր վաճառականները սերում էին հենց տվյալ հայկական շրջաններից՝ Թոխատ, Էրզրում, Վան ևն:

Թուրքական, Խոճկոյի գրառած ատրպատականյան («վաղադրբեջանական») տարբերակներում և «Թբիլիսյան ձեռագրում» Քրոնոլին ոչ թե կողոպտում ու բաց է թողնում իրեն ընդդիմացած հայ վաճառականին, այլև մի անիմաստ և ստոր սպանության հեղինակ է դառնում: Նման զարգացման հիմնական գծերը հետևյալն են. քաջարի վաճառականը կովում և մենամարտում հաղթում է Քրոնոլլուն, սակայն խղճահարվելով՝ ողջ առողջ բաց է թողնում, երբ վերջինս արցունքն աչքերին գթություն է հայցում: Ատրպատականյան տարբերակում նույնիսկ դրանից հետո հայն իր վրանն է հրավիրում Քրոնոլլուն, մեծարում և 500 թուման նվիրելով՝ ճանապարհում Չամլիբելի: Բայց հակառակ այս, հիրավի, ասպետական մեծահո-

⁸ Արևելագետ, պատմաբան և դիվանագետ Իգնատիուս Մուրադջա դ'Օսոնը (Ignatius Mouradgea d'Ohsson), նույն ինքը՝ Մուրադջան Թոսունյան (1740-1807), ծնունդով Կ.Պոլսից, շվեդական դիվանագիտական ծառայության մեջ անցնելով՝ եղել է դեսպանության գլխավոր թարգման, իսկ 1782 թ. արժանացել դեսպանորդի աստիճանի:

⁹ **Mouradgea d'Ohsson, Ignatius**, *Tableau Général de l'Empire Othoman: Divisé en Deux Parties, Dont l'Une Comprend la Législation Mahométane, l'Autre, l'Histoire de l'Empire Othoman*, Tome IV, Code Religieux. Paris, 1789, p. 207; **Զուլայան**, էջ 88:

գույթան՝ Քյոռոզլին երկրորդ անգամ ևս դյուցազնին անվայել կերպով է վարվում՝ Երզնկայի ճանապարհին դարանակալ սպանելով վաճառականին և յուրացնելով նրա հարստությունը¹⁰:

«Քյոռոզլին հաճախ էր անարժան կերպով վարվում,- գրում է Խ. Կորոզլին՝ նույն դրվագը քննարկելով «Թբիլիսյան ձեռագրից», - սակայն ամեն անգամ ինչ-որ բան ինչ-որ չափով արդարացնում էր թշնամու դեմ նրա գործողությունները: Բայց հայ վաճառականի հետ միջադեպը չունի ոչ մի արդարացում: Պատահական չէ, հավանաբար, որ ասացողը, կարծես, մոռացության է մատնում այս փաստը: Հետագայում... նա {Քյոռոզլին} իր սովորությանը հակառակ՝ ոչ մի խոսքով չի ակնարկում վաճառականի հետ իր հանդիպման մասին... Քյոռոզլին վաճառականի հետ ստորաբար է վարվում ոչ թե նրա համար, որ նա հայ է, այլ անհասկանալի ներքին բնագրով»¹¹:

Ատրպատականյան տարբերակում վաճառականը թուրք է ներկայանում, սակայն սպանությունից հետո Քյոռոզլին, նրա մարմինը մերկացնելով և հանդգնելով, որ կարծեցյալ «թուրքը» հայ էր, գոհ է մնում իր արարքից և անգամ երգ հյուսում¹²:

Նմանապես Ուրֆայում և Խարբերդում (Էլազիզ) գրառված պատումներում Զոռ-Բեզիրգենը հայ է ներկայացվում, սակայն բացասական է պատասխանում իր հայ լինելու հարցմանը («Ես հայ չեմ»): Մենամարտում հայ վաճառականին հաջողվում է նույնիսկ գերեվարել հոխորտացող ավազակին, որը, ի վերջո, կարողանում է սպանել հակառակորդին և տիրանալ նրա նժույգին: Ամեն դեպքում անգամ սպանության ելքով հայը «մարդկայնության դաս» է տալիս Քյոռոզլուն, որը դրանից ազդվում և այլևս դադարեցնում է իր ավազակային գործունեությունը¹³: Խարբերդում գրառված խաղերից մեկում Քյոռոզլին Թոխատ ճանապարհվող վաճառականին ուղղակի դիմում է որպես «բեզիրգենջի էրմենի», որը կրկին ժխտում է¹⁴:

¹⁰ Chodzko A., p. 192-194.

¹¹ Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана, М., 1983, с. 243.

¹² Սույն հատվածի ծանոթագրության մեջ Խոճկոն բացատրություն է տալիս, թե պարսիկները (իմա՝ շիա մահմեդականները, որոնցից է Քյոռոզլին) քրիստոնյաներից առավել ատում են սուննի թուրքերին և գերադասում ավելի հայից խաբված լինել, քան թե որևէ թուրքից (Chodzko A., p. 194):

¹³ Boratav P.N. Köroğlu Destanı, Bütün Eserleri-6, BilgeSu, Ankara, 2016, s. 47-48, 72.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 330-331:

Մարաշում գրառված պատումներում առկա են վաճառականի տարբեր կերպարներ, ընդամին, առանձին են ներկայացվում միևնույն Չոռ-Բեզիրգենի և «հայ վաճառականի» (Ermeni Bezirgân) գրույցները¹⁵: Հայը տվյալ տարբերակում նշվում է նաև “Irmeni” ձևով, որը, ըստ երևույթին, տեղական բարբառային արտասանության արդյունք է¹⁶:

Ընդհանրապես, թուրքական պատումներում կայուն առկա է վաճառականի կամ վաճառականների դեմ «պայքարի» մասին գրույցը: Վաճառականը երբեմն բացեփրաց ներկայանում է որպես հայ, սակայն հիմնականում խուսափում է ուղղակի հարցից, ինչպես ատրպատականյան տարբերակում¹⁷: Վաճառականի և Քյոռոզլու դիմակայության մոտիվը պատումների զգալի մասում առկա է նաև չափածո խաղերով, որոնցից շատերը հրատարակել է հենց Բորաթավը¹⁸: Դրանցից մեկում անգամ նշվում են վաճառականների հայկական անունները՝ Մանուկ, Պետրոս, Քոռպողոս, Ասատուր Խոջա¹⁹: Էրզրումում գրառված խաղերից մեկում վաճառականը հիշատակվում է որպես «Սինան Բեզիրգեն»²⁰:

Հայ վաճառականի և Քյոռոզլու դիմակայության դրվագը ցայտուն է արտացոլված նաև նորահայտ մի ձեռագրից քաղված արաբատառ «թյուրքյու» խաղում, որը ներկայացվում է հերոսների միջև ծավալուն երկխոսությանը²¹: Ընդ որում, առավել ընդգծվում է վաճառականի անզիջում և խրոխտ կեցվածքը՝ քարավանային ճանապարհի ավազակային տուրքը վճարելու պահանջից հրաժարվելու առումով, որն անհասկանալիորեն հիմք է տալիս թուրք ուսումնասիրողին նրան բնութագրելու որպես «դաժան առևտրական, կեղծ անձնավորություն»²²:

Ինչպես արդեն նշվել է, որպես կանոն, էպոսի կերպարներն ու գործողության վայրերն անպայման տեղայնացվում են ազգային պատումներում: Սակայն հատկանշական է, որ թուրքական և այլ պատումներում վա-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 56:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 72, 103, 168:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 103:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 224-229:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 258-259:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 298:

²¹ **Saluk R.G.** Köroğlu, Ermeni ve Bir Türkü, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi (IJOESS), C. 6, S. 20, s. 224-241, Antalya, 2015, s. 234-238.

²² Նույն տեղում, էջ 240:

ճառականը կրկին որպես հայկական կերպար է ներկայացվում, որը, անշուշտ, խնդրո առարկա պատմական ժամանակահատվածի բնորոշ իրողությունների գեղարվեստական արձագանքն է: Պատկերը միանգամայն այլ է ավելի ուշ գրառված և հրատարակված պատումներում, ինչպես նաև ուղղակի գրական փոխադրություններում, որտեղ հայկականության հետքերն իսպառ վերանում են²³:

Նույն հարուստ քարավանատեր վաճառական Բեզիրգենի կերպարն առկա է նաև Բուլղարիայի թուրքերի շրջանում տարածված Քյոռոզլու մասին ասքերում: Քյոռոզլին այս դեպքում ևս «զաքյաթ» է պահանջում, ապա կողոպտում վաճառականին²⁴:

Հայ վաճառականի կերպարը կայուն տեղ է գտել նաև էպոսի համեմատաբար նվազ ուսումնասիրված գագաուզյան տարբերակում: Ընդ որում, առավելապես ընդգծվում է մահմեդական Քյոռոզլու հակառակորդ հայի «անհավատ» (kâfir), իմա՝ քրիստոնյա լինելը: Հայ բեզիրգանի և Քյոռոզլու դիմակայությունը նկարագրվում է նաև չափածո խաղերով²⁵:

Թվացյալ հայատյացություն պարունակող դրվագը, այնուամենայնիվ, հակասության մեջ է տարբեր պատումներում նկատվող «հայկական շերտի» հետ: Այսպես, Խոճկոյի գրառած տարբերակում Քյոռոզլին մի առիթով ասում է. «Ես սիրում եմ հայոց խաչը: Չի մեռնի նա, ով այն համբուրում է» («I like the Armenian cross. He will not die who kisses it»²⁶; Բորաթավի մոտ՝ “Severim ben Ermeninin haçini...”²⁷): Մի առիթով Քյոռոզլին պատասպարվում է Կարսի մոտ գտնվող հայոց եկեղեցում²⁸ կասկած հարուցելով զինակիցների մեջ. «Արդյո՞ք մի հայ է նա, որ պետք է գնա և աղոթի եկեղեցում»²⁹:

Վաճառականի կերպարից բացի, Ն.Փ. Բորաթավը, հատկապես, Մարաշում գրառված պատումներում ընդգծում է հայկական կերպարների

²³ Sever M. Köroğlu Destani Antep Rivayeti. “Bilig” Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S. 24, s. 65-78, Ankara, 2003, s. 70.

²⁴ “Köroğlu”, hazirliyan ve redakte eden Riza Mollof, Sofya, 1957, s. 57-58.

²⁵ Bayat F. Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destani - Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi, Ötüken Neşriyat Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 143.

²⁶ Chodzko A., p. 283.

²⁷ Boratav P.N., s. 126.

²⁸ Chodzko A., p. 207.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 211:

և հատուկ անունների հետ կապված առատությունը³⁰: Առավել առանձնահատուկ է վերջերս Ադանայի շրջանում գրառված էպոսի նորահայտ պատումը, որում առկա է որևէ այլ տեղ չհանդիպող մի ամբողջական գլուխ՝ «Քյոռոզլու Հայաստանի արշավանքը», որտեղ նկարագրվում են Քյոռոզլու պատերազմը հայերի դեմ, Հայոց թագավորի գերեվարումը և այլն, որը պետք է որ տեղական պատմական իրողությունների արգասիք լինի³¹:

Ի վերջո, Բորաթավը թուրքալեզու հայ աշուղների ազդեցությանն է վերագրում հայերի նման հաճախադեպ հիշատակությունները³², որի հետ չի համաձայնվում սփյուռքահայ բանասեր Հայկ Պերպերյանը. «Մեր զգացումը այն է, որ թուրքերէն լեզուով պատմուած գրոյցներու եւ վէպերու մէջ հայ հերոսներու գոյութիւնը արդիւնք չէ հայ աշուղներու ազդեցութեան, այլ հայկական եւ թրքական գրոյցներու ձուլման, զոր հայ աշուղները կատարած են»³³: Հայ վաճառականի և հայերի հետ կապված դրվագների մասով Պերպերյանն իրավամբ շեշտում է. «Այս յիշուած դրուագները կրնան իրական դէպքերու արձագանգը ըլլալ: ԺՁ. եւ ԺԷ. դարերուն, հայ վաճառականները ու կարաւանները կ'երթեւեկէին Պարսկաստանի եւ Փոքր Ասիոյ միջեւ եւ կրնան ենթարկուած ըլլալ ճելալիներու կամ ասազակներու յարձակմանց»³⁴:

Հակառակ Թուրքիայի հանրապետական շրջանում հրատարակված Բորաթավի աշխատություններում հայկական նյութի այս և այլ առատ դրսևորումների՝ նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում հրատարակված պատումներում բացակայում է ոչ միայն վաճառականի կերպարի հայկականությունը, այլև համապատասխան դրվագն ամբողջությամբ: 1927 թ. առա-

³⁰ Boratav P.N., s. 126.

³¹ Kaya D. Köroğlu Kollarinin Yeni Varyantları. Türkük Bilimi Araştırmaları, S. 5, s. 311-334, Sivas, 1997.

³² Boratav P.N., s. 126.

³³ Պերպերյանի հաղորդմամբ՝ «դիցազնավէպին տարբերակներէն մէկուն մէջ Այվազ ալ Հայ մըն է, եւ Պ.Ա. Սագըզեան կը հաղորդէ թէ Կեսարիոյ շրջանին մէջ ալ Այվազ իբր հայ ճանչցուած է»: Ապա իրավամբ եզրակացնում է. «Եթէ հայ աշուղները ազգասիրաբար Հայերու պատուաբեր դերեր վերագրել ուզած ըլլային, ինչպէս կը թուի խորհիլ Պ. Պորաթաւ, Այվազը իբր Հայ {չէին} ներկայացներ, որովհետեւ Այվազ շատ ալ պատուաբեր տիպար մը չէ» (**Պերպերեան Հ.**, Արշակ Բ. եւ Քեռոզլու, Փարիզ, 1938, էջ 42): Նույնը վերաբերում է նաև Համգայի կերպարին, որն էպոսի բոլոր տարբերակներում բացասաբար է ներկայանում:

³⁴ Նույն տեղում:

ջին իսկ արաբատառ հրատարակության մեջ առկա են որոշ զրույցներ, ընդհանրապես, «վաճառականների դեմ պայքարի» թեմայով, ինչպես «Վաճառականի փախուստը Քյոռոզլուց», որում պատմվում է հենց վաճառականի (թաջիր) կողմից Քյոռոզլու դրամների հափշտակության մասին³⁵: Մի զրույց, որն իսպառ բացակայում է մյուս բոլոր հայտնի ազգային տարբերակներից և հիմնականում զուտ ադրբեջանական հորինվածք է: Մեկ այլ ինքնուրույն զրույց պատմում է աշուղ Ջունուլի մասին, որն ուղեկցում էր վաճառականների (կամ Բեգիրգանբաշիի) քարավաններին երկարատև ճանապարհորդությունների ընթացքում և այդ կերպ ընկնում է Քյոռոզլու ձեռքը՝ նրա մոտ մնալով ցմահ³⁶: Վաճառականի բնորոշ դրվագի բացակայության պայմաններում, այնուամենայնիվ, քարավանի կողոպուտի և դրա հետ կապված աշուղ Ջունուլի կերպարի ի հայտ գալը ժամանակին որոշ թերահավատություն է ներշնչել նաև Բորաթավին³⁷:

1912 թ. Խոյի բարբառով բանահավաք Գ. Թարվերդյանի գրառած և առայժմ միակ հրատարակված հայկական պատումի մեջ առանձնահատուկ ընդգծվում է Չամլիբեյի՝ ավազակային գործունեության համար հարմարագույն վայր լինելը³⁸: Նմանապես առկա է մի առանձին գլուխ վաճառականի դրվագի կապակցությամբ՝ «Քյոռ-Օղլին և թաջիրը», որտեղ համոզիչ ներկայացվում է գլխավոր հերոսի գործելակերպը³⁹: Այդպես Քյոռ-Օղլին լիովին սեփականացնում է սուլթան Մուրադի «Իրան թաջիր» Միհրանի ունեցվածքը, երբ վերջինս հրաժարվում է տուրք վճարել⁴⁰: Ուշագրավ է, որ այս դրվագում վաճառականը, ի տարբերություն այլոց, կրկին փորձում է դիմադրել և մենամարտել Քյոռոզլու հետ⁴¹: Թեև «թաջիրի» ազ-

³⁵ Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов, М., 1968, с. 54.

³⁶ Նույն տեղում, Boratav P.N., s. 44:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 73: Հաշվի առնելով թուրքական և ադրբեջանական տարբերակների ակնառու ծագումնաբանական կապը՝ ադրբեջանական համահավաք բնագրում վաճառականի (հայ վաճառականի) հետ կապված դրվագի արհեստական բացակայությունն առավել քան ակնհայտ է: Բացառված չէ, որ 1920-ական թթ. սկսած, Ադրբեջանական ԽՍՀ հրատարակություններում այն տեղ չի գտել նաև խորհրդային գրաքննության սահմանափակումների հետևանքով՝ համաձայն «ժողովուրդների բարեկամության» գերիշխող քարոզչական դրույթի:

³⁸ Քյոռ-Օղլի, ժող. վիպ., էջ 142:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 144:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 143:

գույթունն այստեղ չի նշվում, սակայն Քյոռոլու՝ հայերի վերաբերյալ թուրքական ասացվածք մեջբերելուց հետո («Էրմանի վերմազ դոխկազի, Յիյար թոպալուզի, վերար օթթուզի»)՝⁴² պարզ է դառնում Միհրանի՝ հայ վաճառական լինելը⁴³: Մեր խորին համոզմամբ, հենց այս դրվագն է իր հիմնական գծերով այն առանցքը, որի շուրջ կազմվել է թուրքմենական պատումներում առկա «Բեզիրգեն» («Վաճառական») շահան: Ընդհանրապես, արևելյան խմբի տարբերակներում սակավադեպ է հիշատակվում Քյոռոլու (Գյոռոլի) կողմից վաճառականների քարավաններ կողոպտելը կամ տուրք վերցնելը՝ ի տարբերություն արևմտյան խմբի: Քյոռոլին (Գյոռոլին) այս դեպքում ևս անիմաստ (թեև համեմատաբար փոքր-ինչ պատճառաբանված) սպանության հեղինակ է դառնում, սակայն կարծես զղջալով քավում է իր մեղքը՝ փառավոր կերպով թաղելով Բեզիրգենին և, նրա կտակի համաձայն, պաշտպանում սպանվածի հայրենիք Գուրջաստանը և քրոջը: Թուրքմենական որոշ պատումներում տարբեր է ներկայացվում Բեզիրգենի ծագումը. Փելվան-բախշու տարբերակով նա Սալսալի ցեղից Ակբեկի որդին է, Գուրջաստանից, իսկ այս երկրանունը, ինչպես հայտնի է, Կենտրոնական Ասիայում նույնացվում է ոչ թե միայն կոնկրետ Վրաստանի, այլև ամբողջ Կովկասի հետ⁴⁴: Հատկանշական է, որ Գուրջաստանից Թուրքիա անցնելու համար Բեզիրգենը հատում է Արաքս գետը, այսինքն՝ ակնհայտ է, որ տվյալ դեպքը խոսքը կոնկրետ Վրաստանի մասին չէ:

Ընդհանրապես, ինչպես Վ. Ժիրմունսկին է ժամանակին նկատել, Կենտրոնական Ասիայում տարածված էպոսներում և հերոսական ասքերում որպես հակառակորդ են հանդես գալիս թուրքերի պատմական թշնամի «հեթանոս» կամիկները, իսկ Կովկասից՝ Գուրջաստանի (Վրաստանի) «գյաուր» քրիստոնյաները, ինչպես Բամսը-Բեյրեքին և նրա 40 հեծյալներին նենգաբար բռնած Բայբուրդ (Բաբերդ) ամրոցի տերը⁴⁵: Ընդամին, Գուրջաստանը (Գուրջաստան, ղազ.՝ Կորժաստան ևն) թուրքմեն, տաջիկ և այլ ասացողների շրջանում նույնացվում էր որջ Կովկասի հետ:

Այլ պատումներում Բեզիրգեն-հսկան իրանական նշանավոր Սեիստան նահանգից է կամ քուրդ: «Քուրդ» բառն այս դեպքերում հաճախ օգ-

⁴² Հայր չի տա ինը, կուտի ծեծը՝ կտա երեսունը (թուրքական ասացվածք):

⁴³ Նույն տեղում, էջ 144:

⁴⁴ **Гёр-оглы**, Туркменский героический эпос, составитель Б.А. Каррыев, М., 1983, с. 794.

⁴⁵ **Жирмунский В.М.**, Народный героический эпос, М.-Л., 1962, с. 213.

տագործվում է «գայլ» իմաստով («Գուրջիստանի ուժեղագույն գայլը»), որը դրական մակդիր է թյուրք վիպական ավանդության մեջ⁴⁶:

Գուրջիստանը միևնույն իմաստով հանդես է գալիս նաև էպոսի համեմատաբար նվազ ուսումնասիրված ուղղության «Էմիր Գյոռոզլու» տարբերակում, որտեղ գլխավոր հերոսի հակառակորդը տվյալ երկրի կառավարիչ Հունհար (Խունկար) շահն է⁴⁷: Բեգիրգենի կերպարն առկա է տաջիկական «Գուրուգլի» («Գուրգու-լի») էպոսում ևս՝ Գուրջի փահլևան կամ Գուրջիխան անվամբ, որը Խուն-կարի (Խունխար փադիշահ) հսկաներից է, ունի մեծաթիվ ոչխարի հոտեր, ինչպես թուրքմենական տարբերակում⁴⁸: Տաջիկական բոլոր պատումներում էլ Գուրուգլի-սուլթանը հարձակվում, զգեստնում է Գուրջիխանին և կտրում նրա գլուխը⁴⁹:

«Բեգիրգենը», որն առկա է նաև ուզբեկական պատումներում, երբեմն բառացիորեն կրկնում է Քյոռոզլու և հայ վաճառականի հետ կապված դրվագը, փաստորեն, ծագումնաբանորեն ևս հանգելով էպոսի արևմտյան խմբին: Ղազախական որոշ պատումներում նմանապես հանդիպում է Բեգիրգենի կերպարը, առկա է մի ամբողջական գլուխ («Քոռ-ուդիլին և Բեգիրգենը»), որում Բեգիրգենը կրկին ներկայացվում է որպես ահռելի ուժի տեր քաջ հսկա, գլխավոր հերոսի հակառակորդներից: Ընդամին, դեպքերը զարգանում են միևնույն սյուժեով⁵⁰:

Վաճառականի կերպարը (Աղա-Ջաուս) և գլխավոր հերոսի հետ «զաքյաթի» պատճառով մենամարտի դրվագը պահպանվել են նույնիսկ Վ. Ռադլովի գրառած տորթ-թաթարական «Կուրնըն-ուլը» («Կուր-ուլը») տարբերակում⁵¹:

Այսպիսով, ինքնըստինքյան հերքվում է որոշ ուսումնասիրողների արդեն արմատացած պնդումը, թե «Բեգիրգեն» շահայի (դաստանի) սյուժեն, զուգահեռներ չունենալով արևմտյան խմբի տարբերակներում, հայտ-

⁴⁶ Каррыев Б.А., с. 188.

⁴⁷ Saluk R.G., 2008, s. 67.

⁴⁸ Гургули. Таджикский народный эпос, составитель И.С. Брагинский, М., 1987, с. 369-370.

⁴⁹ Гургули. Девять сказаний о подвигах Гургули и Аваза богатыря, Душанбе, 1983, с. 29-30.

⁵⁰ Özdemir A. “Körüğli Men Bezergen” Destanındaki Özel Adlara Dair, “Bilig” Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S. 37, s. 91-114, Ankara, 2006, s. 92-97.

⁵¹ Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, ч. VIII. Наречия османские, тексты собраны И. Куношем, СПб., 1899, с. 259.

նի է միայն թուրքմենական և ուզբեկական ասքերում, որն էլ իբր վկայում է դրա՝ բախշիների և շաիրների միջավայրում առաջացած լինելու մասին⁵²: Հատկանշական է նաև վաճառականի կերպարի կապակցումը Վրաստանին, իմա՝ Կովկասին, որով կրկին ակներև է դառնում տվյալ դրվագի ծագումնաբանական կապն էպոսի արևմտյան խմբի տարբերակների հետ:

Վերոշարադրյալի հաշվառմամբ կարելի է անել ներքոհիշյալ եզրակացությունները.

- Վաճառականի կերպարը և դրա հետ կապված դրվագը կայուն տեղ են գրավում «Քյոռոլի» էպոսի արևմտյան խմբի տարբերակներում, ընդամին, հիմնականում վաճառականին վերագրվում է հայկական ծագում:

- Մինևույն կերպարն ու բնորոշ դրվագն ակնհայտորեն իրենց անդրադարձն են ստացել էպոսի նաև արևելյան խմբի հիմնական տարբերակներում, մանավանդ թուրքմենական պատումներում, որտեղ վաճառականի հայկականությունը փոխարինվել է ընդհանուր կովկասյան ծագմամբ:

- Ակնհայտորեն վաճառականի կերպարի և նրա հետ կապված դրվագի ճանապարհով էպոսում արտացոլվել են XVI-XVII դդ. տարածաշրջանում հայ վաճառականության խաղացած նշանակալից դերը և ջալալիական ապստամբությունների ժամանակահատվածում արձանագրված պատմական իրողությունները:

ПЕРСОНАЖ КУПЦА В ЭПОСЕ “КЕРОГЛЫ” И ОСНОВЫ ЕГО ИСТОРИЗМА

РАМАЗЯН С.М.

Резюме

Для всех национальных версий эпоса “Кероглы” характерно наличие персонажа купца и мотива противостояния. Детали, реалии и география меняются в зависимости от среды распространения эпоса. На основе анализа армянских и прочих источников можно сделать следующие выводы:

⁵² Каррыев Б.А., նշվ. աշխ., էջ 186; Короглы Х.Г., նշվ. աշխ., էջ 243:

- персонаж купца и связанный с ним мотив занимают особое место в западной версии эпоса, причем купцу в основном (Безирген и т.п.) приписывается армянское происхождение;

- тот же персонаж и мотив нашли свое отражение и в восточных эпосах, особенно в туркменских сказаниях, где купец имеет не армянское, а кавказское происхождение.

- посредством персонажа купца и связанного с ним мотива в эпосе отражены исторические реалии периода джелалийских восстаний и роль армянского купечества в регионе в XVI-XVII вв.

THE PERSONAGE OF THE MERCHANT IN THE EPIC OF “KOROGLU” AND THE BASIS OF ITS HISTORISM

S. RAMAZYAN

Abstract

The presence of personage of the merchant and the motive of confrontation with the protagonist in all national versions is characteristic of the epic "Koroglu". Details, realities and geography vary depending on the places and environment of the epic. Based on the analysis of Armenian and other sources, it's possible to make the following conclusions:

- The personage of the merchant and the motive associated with him, occupy a special place in the western group of the epic, and mainly the Armenian origin is attributed to the merchant (Bezirgen etc.);

- The same personage and motive were also reflected in the versions of the eastern group of the epic, especially in the Turkmen legends where the Armenian origin of the merchant was replaced by a common Caucasian;

- Through the personage of the merchant and the motive associated with him, the significant role of the Armenian merchants in the region of the XVI-XVII centuries and the historical realities of the period of the Jelali Revolts (Celali Rebellions) reflects in the epic.